

fri tanke

Lisbeth Sachs

Antropolog eller
medmänniska

REFLEKTIONER ÖVER FÄLTANTECKNINGAR

Till
mina medmänniskor

I den romerska mytologin är Janus guden för passager i tiden och i känslolivet. Han framträder som ett huvud med två ansikten som pekar i motsatta riktningar; ett tecken för olika perspektiv eller kanske försoning mellan motsatta synpunkter.

EN BUNT SVARTA anteckningsböcker ligger på bordet framför mig. På avstånd hör jag nyheterna från CNN. Kalifornien brinner, unga män dör i kriget i Ukraina, barn svälter i Gaza, Trump vill annektera Grönland med mera.

På något sätt känns min ambition att berätta om händelser och upplevelser som är delar av vem jag är både ovidkommande och nödvändig. Snöstormen utanför ger mig en känsla av isolering och en begynnande lust att återuppleva delar av mitt liv som bara jag vet något om. Så börjar jag läsa de privata delarna av fältarbetets dagböcker. Där framkommer hur ensam jag känner mig i de för mig helt främmande situationerna. Främmande såväl i helt andra världar som i mitt hemland.

Blir varse hur minnen blir till, förändras och försvinner. Några stycken i en av dagböckerna som jag planlöst öppnar känner jag inte igen först. Men så minns jag, men på ett annat sätt. Jag slås av hur anteckningarna om den aktuella händel-

sen är ovärderliga inför det jag nu vill berätta. Det slår mig också hur jag skulle vara som vittne om jag inte hade dagböckerna. Fältnoteboken bär på ett slags mystik, hemligheter som är fulla av sinnesbilder och rent kroppsliga förnimmelser. Sådant jag hade glömt blir levande. Såsom en doft eller viss musik kan framkalla minnen ger mig nu läsningen av dagböckerna återupplevelser av närvaro i sammanhang svunna sedan många år.

Känslorna som kommer över mig är både melankoliska och oroliga, men vissa minnen får mig att le. Anteckningarna är ibland mycket känslomässiga, ibland kortfattade med en slags besviken handstil. Jag vill försöka komma tillbaka till den resa jag gjort under mina år som antropologisk forskare och som vi säger »deltagande observatör«.

Läser en anteckning om hur ambivalent jag känner mig när jag sitter i kretsen av några turkiska invandrarkvinnor i Tensta, som jag var nära genom min forskning i några år, och dricker te i tunna glas hela dagarna. Jag tycker inte att jag får några användbara data. Det händer ju ingenting... Tills det går upp för mig att det är ju just det som händer! Det är detta som jag skall berätta om, de långa dagarna utan att något speciellt

händer. Och i själva verket var det ganska mycket som hände. Och inte minst: Jag lärde mig att se. Hur vi sitter på golvet lutade mot soffkanten, hur tavlor och mattor sitter högt på väggen, en stor mängd föremål i keramik eller glas i stora vitrinskåp, tomater och andra grönsaker på balkongen, madrasser som staplats i ett hörn av sovrummet. Så småningom ser jag inte sådant utan helt andra saker, framförallt när jag tillägnat mig språket lite bättre. Fokus förflyttas till vad kvinnorna talar om och hur de tänker i sin nya värld.

Tiden är i likhet med sanningen svår att definiera. Å ena sidan finns de exakta måtten men å andra sidan människans upplevelse, livet som levd erfarenhet. Livet som levs är en resa mot mera tid, den passerade tiden bildar ett allt större landskap av erfarenheter, men medan tidens fält breder ut sig, minskar samtidigt möjligheterna. Jag måste börja där det hela började. Och kanske något om hur jag kommit att internalisera grunderna för hur en antropolog förväntas fungera.

Jag har anammat den tradition inom socialantropologin som säger att det *inte går att lära sig* hur man ska genomföra ett fältarbete. En tidig skräna beskriver en ung student som är på väg

ut i fält efter att ha fått finansiering för en studie bland den nordamerikanska ursprungsbefolkningen under sommaren. Hon vänder sig med viss nervositet till professor Kroeber, en av den amerikanska antropologins fadersgestalter. På studentens fråga om råd inför fältarbetet svarar han: »Jag föreslår att du köper en anteckningsbok och en penna.«

Det är uppenbart att man inte kan träna inför ett fältarbete. Man ska helt enkelt bara göra det! Ensamheten inför det främmande blir påtaglig, något man bär med sig oavsett skeenden. Senare byter man igenkännandets blickar med andra antropologer som också initierats. Ett slags mystik skapas kring fältarbetet, något som är svårt att dela med dem som inte har igenkännandets blickar. Auran av en rite-de-passage in i professionens vuxenvärld. Rite-de-passage i betydelsen att lämna en välkänd värld och under en tid befinna sig i det man kallar liminalitet, eller tröskeltillstånd, för att sedan träda ut i en helt ny jagupplevelse. Jag har inte mött någon antropolog som inte blivit berörd på ett djupare plan av sitt liv i fält. Själv påstår jag att jag inte vet vem jag var innan jag blev antropolog.

Det vi ännu inte vet något om väntar på oss att upptäcka. Antropologernas nyfikenhet har bland annat handlat om att genom »den andra« få syn på sig själv. Det vill säga den egna kulturen, det egna samhället. Men som jag ser det finns även i den situationen ett sätt att faktiskt få syn på vem man är, inte bara som antropolog utan också som medmänniska. »De andra« kan spegla mitt eget förhållningssätt, mina individuella tankesätt och handlingar. Detta var visserligen inte huvudsaken, eller ens särskilt relevant, för de tidiga antropologiska fältarbetarna. Man trodde sig kunna finna och studera det egna samhällets utveckling bland de avlägsna folkens seder och bruk, som man placerade in på en given skala från primitiv till utvecklad. Man arbetade utifrån hypotesen att andra världars nutid var västvärldens avlägsna dåtid. Kunde man förstå västvärlden med hjälp av uråldriga spegelbilder i andra världar? Vilken metod kunde då egentligen vara bättre än att exponera något av den egna världen för att få spontana reaktioner från den värld man ville förstå? Att delta i det dagliga livet blev nyckeln till kunskap. Man skulle inte vara den obemärkta flugan på väggen utan med sitt engagemang och

sin närvaro bjuda på det man bar med sig – utan värderingar och med en försiktighet och lyhördhet som manar till öppenhet och förtroende.

I antropologernas credo finns inskrivet att förändring alltid måste ske på människors egna villkor. Det har bland annat sin bakgrund i att missionärer och upptäcktsresande aktivt, och ofta med maktmedel, såsom våld, velat förändra människors liv efter sina etnocentriska fördomar. När antropologerna kommit att leva med människor i andra samhällen med annan kultur har de blivit inlemmade i livsformer med en tillhörande idévärld, en föreställningsvärld som inte var deras men som de nyfiket studerade, observerade, istället för att agera för förändring.

Att vara öppen, att förfäkta en viss form av relativism, kanske framförallt som metod, att se andra som jag ser mig själv; att andra är beroende av sitt sammanhang som jag är beroende av vem jag är i mina sammanhang, min erfarenhet och mitt liv. Att hysa respekt i betydelsen respektera: att se igen. Att hävda att även ett gatubarn har ett liv som har sina inneboende och unika värden, är naturligtvis en svår position att inta. Men om du bedömer barnets liv efter en måttstock som

handlar om välfärd bör du vara beredd att ta det stora steget till att arbeta för att samhället utanför barnets lilla värld förändras. Skulle du göra det? Värdighet, bekräftelse för människor *i deras värld*, i deras speciella sammanhang, är det lilla steget. Antropologens blick har sin möjlighetsbetingelse i denna hållning, den öppna, utan moralismer, och skulle fördunklas i det ögonblick antropologen omvändes till att bli hjälparbetare eller missionär.

Fältforskare av skilda slag, såsom vi antropologer, berättar om situationen på fältet »med oss själva i«. Vi betraktar något som vi delvis är med om att skapa. Vi är aldrig passiva, osynliga eller oskyldiga till det vi förmedlar. Vi observerar inte bara dem vi vill berätta om, vi gör oss själva observerbara. De observerar också oss, och tar intryck av oss. De betraktar den som betraktar dem och gör sina egna reflektioner över vad som är närhet och avstånd, status och makt, avsikt och mening. De måste anpassa sina liv efter en främlings närvaro, även om det bara är för att kunna ignorera inkräktaren. Vi påverkar hur människor talar om sina liv. Vi blir ovillkorligen under ett långt fältarbete, om vi tillåts närvara, också på något sätt en del av människornas liv. Dessutom övergår

vår beskrivning från att vara det vi uppfattar av människors ord och handlingar till att bli vår egen berättelse.

Hur professionell en antropolog faktiskt är visar sig bara i den etnografi som blir resultatet av ett fältarbete. Samtidigt finns i, eller bakom och runt om, etnografin högst personliga umbäranden och känslor som aldrig får sin plats i texten. Men de personliga dagböckerna talar om något annat. Där finns allt det som aldrig kommit att publiceras eller kanske ens nämnas utanför de svarta pärmar.

Vad är det som står i mina dagböcker från fältarbetet i en svensk förort och i fjärran samhällen? Vem skrev jag dem för om inte för att lätta på trycket inför ibland ganska omöjliga situationer? Inte skrev jag mina privata anteckningar för att någon annan skulle läsa dem! De var samtalen med mig själv kring frågor som jag senare kanske skulle kunna ta upp i en annan form. När jag efter lång tid nu går tillbaka till det jag skrivit, uppstår nya frågor som jag vill berätta om – om jag ska bli trovärdig i min roll som betraktare. Nu sitter jag på nytt och läser i de mjuka svarta anteckningsböckerna, ett format som gick att rulla ihop och

stoppa ned i en ficka vid behov, och jag förundras
en aning. Öppnar jag mina anteckningsböcker
från ena sidan står där försöken att direkt berätta
om mina etnografiska iakttagelser. Öppnar jag
dem på den andra sidan finner jag mina mera
privata, känslomässiga och osmälta tankar. Mellan
den ena och den andra sidan av anteckningarna
står att det finns en viktig skillnad mellan att vara
betraktare och att vara medmänniska. Är antropo-
logen unik i detta avseende? Finns problematiken
i all forskning? Vill man veta vad som händer
inom betraktaren? Kanske är det en kunskap som
tar bort tillit till forskning – eller kanske är det
tvärtom!

TENSTA
1979–1983

NÄR JAG PÅ en födelsedagsmiddag hamnade bredvid en barnläkare som arbetade i Tensta, kom hela mitt fortsatta engagemang som antropologisk forskare med intresse för medicin att ljusna. Han berättade att han så gärna skulle vilja samarbeta med en samhällsvetare för att få klart för sig varför det kändes så otillfredsställande med mötet med framförallt de turkiska invandrade familjerna i förorten Tensta. Han tyckte absolut att jag skulle ta kontakt med barnläkare på S:t Görans Barnsjukhus som arbetade med dessa familjer och som hade startat seminarier kring sitt sökande efter kunskap.

Genom önskemål från barnläkare på S:t Görans Barnsjukhus blev jag involverad i en grupp familjers relation till svensk hälso- och sjukvård. Jag kom att börja mitt fältarbete på Barnavårdscentralen i Tensta.

Med tiden fick jag och mina kollegor Solveig Freudenthal och Judith Narrowe anslag för ett

paraplyprojekt, »Turkar i Svensk förort« där vi avsåg att studera gruppens möte med förskola, skola och hälso- och sjukvård. Jag skulle ägna mig åt sjukdomsuppfattning och vård mellan de för mig helt okända turkiska familjerna och den speciella vårdvärld i en förort som jag inte heller kände särskilt väl då. Genom att det fanns förväntningar från läkarnas sida på det jag skulle komma fram till blev både mitt sökande efter kunskap och mitt berättande alltmer styrt av kraven på användbarhet.

Min längtan efter att kunna beskriva hur barnen hanterade det nya livet i en främmande värld blev långsamt inriktad på kvinnorna som deras mödrar och vårdare. Eftersom det handlade om omhändertagande och önsksningar inför framtiden blev såväl barnens långsamma inlemmande i vårt svenska liv som mammornas storögda förvåning över det nya landets ideal en stark källa till eftertanke.

Det jag brunnit för att berätta om har hela tiden gällt möten mellan människor. Att till skriftliga beskrivningar översätta dofter, dagrar, smaker som bara den vet och känner som erfarit dem. Utmaningen är att på något sätt komma åt en sträng

som är så pass allmän och gemensam att det för de flesta går att komma åt vad det handlar om.

Det som driver oss att berätta kan vara mycket olika. Olika därför att berättandet svarar mot helt olika frågor, livsmål och strävanden. Att det ter sig så mörkt i vår värld ger starka behov av att finna vägar ut ur det men också att ge rättvisa åt det som omger oss och kunna berätta om det på människors villkor.

Någon har sagt: »Att skriva är i någon mån att behålla hoppet.«

Jag undrar om det gäller för mig. Varför skriver jag?

Min nyfikenhet har varit drivkraften i den form av kunskapssökande som jag ägnat mig åt. Nyfikenhet inför hur det vi kallar kultur går att få syn på och beskrivas. Hur blir vi det vi blir? Vad finns det som är gemensamt för alla människor? Hur uppstår de stora skillnader som finns? Hur ska man kunna komma tillräckligt nära för att berätta människors historia utifrån en förståelse?

Begreppet kultur är för mig det som den franske antropologen Claude Lévi-Strauss definierade en gång i tiden. Han menade att kultur kan jämföras med grammatik. Den styr på ett

mer eller mindre omedvetet plan vad vi tänker, hur vi talar och handlar. Vi kan inte fråga någon »vill du berätta din grammatik för mig?« eller »vill du berätta din kultur för mig?«. I begreppet kultur ingår människors historia och samhällets förändring över tid.

Sättet för mig att närma mig en främmande kultur har varit genom att söka tillgång till människor och livsmiljöer som jag inte på ett naturligt sätt kunnat nå. Antropologin tycktes ge sådana möjligheter. Men att närma sig människor genom att studera dem? Det är väl inte det sätt som ger omedelbar närhet? Men det antropologiska fältarbetet under lång tid, med en slags utgångspunkt i framförallt respekt och aktning för människors egen värld och egna villkor, kunde kanske leda rätt. Jag visste inte annat än att försöka använda mig av en humanistisk-samhällsvetenskaplig tradition om jag ville söka kunskap och även kunna förmedla den i en närmast litterär form.

Ett antropologiskt fältarbete innebär vanligtvis att man »reser ut«. I den bemärkelsen var arbetet med min studie inte traditionellt. Förutom två resor till Mellersta Anatolien och Sri Lanka låg

fokus på de invandrade familjernas anpassning till sin nya livsmiljö. Resorna till Turkiet blev viktiga då jag själv fick uppleva kravet på anpassning i en främmande miljö och kultur.

Eftersom jag uppfattar att min period av datainsamling på sätt och vis varit oortodox vill jag ta upp hur jag började mitt arbete inom en medicinsk institution. Långa dagar på barnavårdscentralen då jag bara kunde observera utan egentlig kontakt med kvinnorna som kom dit med sina barn. Jag kände mig som en del av institutionen och det var inte optimalt. Det löste sig genom en händelse då jag fick möjlighet att agera i enlighet med en av kvinnornas önskemål och behov.

I min dagbok berättar jag om Elmas. Hon var den kvinna i gruppen från Anatolien som jag på grund av en speciell situation kommit närmast. När hon blev gravid efter en tid i Sverige ville hon avvänja sin ettåriga dotter från bröstet nu när näringen skulle gå till det nya barnet. Hon hade börjat känna fosterrörelser vilket var bevis för att hon var gravid. Under livet i Anatolien hade hon ammat sina barn under det första året tills hon blev gravid igen. När rörelserna börjar kännas

måste man avvänja eftersom det anses skadligt för såväl det väntande barnet som det ammande barnet om modern fortsätter ge bröstmjölk. Tidigare i hennes hemtrakt hade hon kunnat lämna bort det barn som skulle avvänjas till en nära släkting för avvänjning men i Tensta hade hon ingen som kunde hjälpa henne. Hon frågade gång på gång på Barnavårdscentralen om de kunde hjälpa henne, men hon blev rekommenderad att skaffa egen säng till flickan och börja ge flaska. Elmas var desperat eftersom ingenting av detta var acceptabelt för henne. Jag erfor dramatiken under en tid och frågade min familj om vi kunde ta hand om ettårningen. Ingen protesterade.

När jag talade om för Elmas att jag gärna tog hand om hennes lilla dotter för avvänjning var hon först skeptisk. Varför ville jag det? Efter att hon och hennes man och dottern besökt mig i mitt hem accepterade de mitt erbjudande. Med viss tvekan dock. Hus på marken, kakelugnar! Varför bodde jag inte i Tensta där man hade sina rum över marken och inte behövde elda...

Jag kände mig minst sagt orolig över mitt agerande. Min inställning var att det inte kunde vara särskilt bra att ta ett barn bort från modern och

den trygga miljön i hemmet under en avvänjningsperiod. Men mina funderingar kunde inte konkurrera med Elmas självklara inställning och förväntningar på arrangemanget. Hon förberedde allt noga och lämnade hos oss vad hennes dotter behövde samt sötsaker, pengar och mjölk. Innan jag tog med flickan hem till mig vägdes hon på barnavårdscentralen.

Den dryga vecka som den lilla flickan storögt deltog i min familjs exotiska vardag gick förvånansvärt bra. Hon lärde sig sova i en egen säng intill min. Hon åt allt som bjöds med stor aptit och medicinerade under tiden mot parasiter som man på barnavårdscentralen hade konstaterat. Allt detta ledde till att hon hade gått upp några hekto i vikt när hon vägdes innan hemkomsten. Elmas var utom sig av stolthet och glädje. Att ha tjocka barn hade för henne stor betydelse för familjens heder och status.

Tiden med Elmas lilla dotter var en lärorik tid, trots att jag varit vankelmödig. Elmas började tala om mig som sin svenska vän som avvänjt hennes dotter från bröstet. Flera av kvinnorna började tala om mig som »samma som turk« eller insisterade på att jag måste vara »gift med turk« eller åtminstone

muslim! Mitt agerande bekräftade för dem att jag liknade dem på något sätt, att jag accepterat och kunnat genomföra en viss viktig rituell handling. Med stolthet deklarerade Elmas att jag skulle bli gudmor till hennes väntade barn.

Och det blev så att jag följde med Elmas när hon skulle föda.

I Sverige fanns det ingen som kunde hjälpa henne att föda i hemmet. Tidigare hade hon fött sina barn hemma, med hjälp av en släkting. Ett av barnen kom när hon var ute för att mjölka fåren. Det var aldrig några problem med förlossningarna. Barnen hade varit starka och mått bra när de föddes. I Tensta var man dock tvungen att åka till ett sjukhus för att föda sitt barn. Det tyckte Elmas var mycket konstigt men hon gick med på att ringa mig när värkarna satte igång.

Jag skrev ner upplevelsen som följde i min dagbok:

När vi kom till sjukhuset när värkarna hade börjat bli regelbundna var hon storögd och förundrad. Efter inskrivning med många krångliga rutiner. Inga exakta födelsedatum gick exempelvis att få. Hos svenska myndigheter angav man den första

januari ett visst år. Många av kvinnorna från Anatolien hade på detta sätt fått samma födelsedag genom att de inte visste när de var födda.

Väl inne i förlossningsrummet stannar Elmas upp och säger till mig att hon inte vill opereras. Britsen såg ut som ett operationsbord som hon sett på film, en hög kal brits utan täcke eller kudde. Hon ser sig förskräckt omkring på det ogästvänliga rummet, instrumenten, lamporna och den alldeles för höga britsen. Hon ville sitta och föda sitt barn och hon undrar var hon skulle kunna sitta.

Personalen förklarar att hon måste ligga högt så att de kan hjälpa henne när hon skall föda sitt barn. Sköterskan lämnar oss ensamma och säger att vi kan trycka på en knapp när värkarna blir starkare och Elmas känner att barnet är på väg. Elmas går omkring i rummet och jämrar sig stilla mellan det att en sköterska eller barnmorskan kommer in för kontroller. Då är hon tvungen att krypa upp på britsen så de kan se hur långt det hela framskridit, lyssna, ta pulsen etc. Så småningom blir värkarna så starka att Elmas inte orkar gå

upp och ned på britsen, så hon sätter sig på den och börjar jämra sig allt högre med en slags monoton rytm. Tre personer kommer in i rummet när de hör hennes klagan och undrar hur det står till. De försöker få Elmas tyst genom att säga att hon skall vara »duktig« och inte skrämma de kvinnor som ligger i rummen intill. Elmas bryr sig inte om någonting som händer runt omkring henne nu. Hon är inne i en process som bara hon kan klara av. Allt hon gör verkar självklart och lugnt, även om det är mycket hörbart för omgivningen vad som pågår. Hennes ljud är annorlunda, mycket mera som en sång, en näst intill skrikande sång.

Barnmorskan hämtar en läkare som efter en stunds viskande vid Elmas brits verkar besluta sig för att göra något för henne. En stund senare ger barnmorskan henne en spruta, då hon nu är mitt inne i födsloarbetet. Jag är omedveten om vad den här handlingen kommer att innebära.

Några minuter senare övergår Elmas jämmer i gråt. Hon snyftar att hennes barn har dött. Hon känner ingenting längre. Allt har avstannat, bar-

net är dött. När barnmorskan förstår att Elmas trodde det var något fel, förklarar hon att hon gett en smärtlindrande spruta och att det nu skall bli lugnare och bättre för henne. Men jämmern fortsätter och snyftningarna likaså medan hon upprepar att barnet är dött. En av sköterskorna sätter då ett stetoskop på Elmas mage och man kan höra barnets puls i en högtalare i rummet. Detta obegripliga ljud skrämmer henne ännu mer.

Efter någon halvtimme har Elmas fött en liten flicka. Hon är helt uppbragt över att det tagit så lång tid. Det brukar vara så lätt. Hon brukar bara gå omkring en stund, sätta sig ner och föda. Aldrig har hon varit med om en så besvärlig förlossning.

Sköterskan vill med ett vänligt leende lägga det nyfödda barnet på Elmas bröst. Tanken var att ge mor och barn möjlighet att få så tidig kontakt som möjligt. Men något sådant är inte brukligt i Elmas värld. Att ha direkt hudkontakt med ett blodigt barn är helt orent och hon slår ifrån sig. Sköterskan blir förvånad och går med barnet

för att tvätta det. När hon kommer tillbaka med barnet i en liten säng vill Elmas gå hem med sitt nyfödda barn. Hon vill visa det för familjen, linda det på rätt sätt och företa sig alla de rituella förebyggande och skyddande handlingarna som man måste om barnet ska överleva de första fyrtio dagarna. Men hon får inte ta med sig barnet hem förrän hon blivit undersökt och utskriven. Hon ska stanna på en annan avdelning och bli patient för första gången i sitt liv. Efter tre dagar så var de hemma igen. Och jag blev gudmor till den nyfödda lilla flickan. Den gåva som detta innebar var ett sätt att återgälda mig för mina handlingar.

Jag hade inte förstått vad som pågick när läkaren och barnmorskan beslutade om smärtlindring. Jag hade heller inte varit förberedd på Elmas reaktioner inför sina värkar. Ingenting för att lindra kunde jag göra. Min roll var betraktarens. Jag kände mig totalt oanvändbar och rådlös. Samtidigt fanns jag ju där. Jag som hade hjälpt till att skydda det nya barnet genom att avvänja ettåringen från bröstet. Elmas var inte helt ensam. Hon kunde tala med mig. Hon visste att jag stod på hennes sida. Men ingen av oss hade kunnat föreställa oss

hur det första och enda tillfället då hon födde i Sverige skulle bli så traumatiskt och skrämmande. Skrämmande inte minst för att personalen försökte göra allt för att hjälpa, samtidigt som de bara gjorde allting värre.

Förlossningsupplevelsen var ett exempel på hur två kulturellt formade praktiker får svårigheter när de möts. Var och en utgick från det som var självklart och normalt i situationen. Under fältarbetet bland människorna i den turkiska gruppen i Tensta bekräftades detta gång på gång.

Ofta när kvinnorna bad mig komma, handlade det om att barn blivit sjuka. Då ville de inte höra talas om att vända sig till svenska läkare. En anledning visade sig vara att barn så lätt utsattes för onda ögat av blåögda sköterskor som beundrade barnen. När barn blir beundrade uppstår lätt avund från de som hör. Avund ger ond påverkan och man kan då bli drabbad av onda ögat. Ibland blev det svårt att hantera för mig. Visserligen är jag uppvuxen i ett samhälle med, och har erfarenhet av, svensk skolmedicin för mig och min familj. Men jag har också varit nära en medicinsk verksamhet som jag inte alltid känt förtroende